https://www.seagulljournals.com VOL 3, ISSUE 4, APRIL 2026 ISSN : 2584-1963

“महाराष्ट्रातील मराठा समाजाची सामाजिक स्थिती :

ऐतिहासिक परिवर्तन, शैक्षणिक आव्हाने आणि समकालीन सामाजिक वास्तव”

संशोधक विद्यार्थी
अमोल कैलासराव देशमुख
(समाजशास्त्र विभाग)

मार्गदर्शक
डॉ.बी.बी. डोंगरे
प्राचार्य
मोरेश्वर महाविद्यालय भोकरदन
ता. भोकरदन जि. जालना

1.प्रस्तावना

महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासात मराठा समाज हा एक महत्त्वाचा सामाजिक घटक आहे. ग्रामीण समाजरचना, कृषी अर्थव्यवस्था, स्थानिक नेतृत्व, लष्करी परंपरा आणि राजकीय सहभाग या विविध क्षेत्रांमध्ये या समाजाचा प्रभाव राहिला आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यनिर्मितीने महाराष्ट्राच्या राजकीय आणि सामाजिक इतिहासाला महत्त्वपूर्ण दिशा दिली. स्वराज्यनिर्मितीच्या प्रक्रियेत स्थानिक समाजघटकांचे संघटन, किल्लेव्यवस्था, महसूल प्रशासन, लष्करी संघटन आणि ग्रामीण समाजाशी संबंध या बाबींना महत्त्व प्राप्त झाले. पुढे पेशवाई, ब्रिटिश राजवट आणि स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये मराठा समाजाच्या सामाजिक भूमिकेत बदल होत गेले.आधुनिक काळात शिक्षण, शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, तंत्रज्ञान आणि रोजगाराच्या बदलत्या स्वरूपामुळे मराठा समाज पारंपरिक कृषी व्यवसायाबरोबरच शिक्षण, प्रशासन, उद्योग, व्यवसाय आणि सेवा क्षेत्रात प्रवेश करीत आहे. त्याचवेळी शिक्षणातील असमानता, रोजगाराच्या मर्यादा, कृषीवरील अवलंबित्व, युवकांच्या वाढत्या अपेक्षा आणि सामाजिक धोरणांशी संबंधित प्रश्नही चर्चेत आहेत. म्हणून मराठा समाजाच्या सामाजिक स्थितीचा अभ्यास केवळ ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून न करता वर्तमान सामाजिक परिवर्तनाच्या संदर्भात करणे आवश्यक आहे.

2.संशोधनाची उद्दिष्टे

या अभ्यासाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत :

1. मराठा समाजाच्या सामाजिक स्थितीचा ऐतिहासिक आढावा घेणे.
2. सामाजिक व सांस्कृतिक परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.
3. शिक्षणाच्या स्थितीचे विश्लेषण करणे.
4. स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीतील बदलांचा अभ्यास करणे.
5. धर्म, श्रद्धा, परंपरा आणि लोकसंस्कृतीचा सामाजिक जीवनावर होणारा परिणाम समजून घेणे.
6. ग्रामीण व शहरी सामाजिक परिस्थितीतील फरकांचा अभ्यास करणे.
7. युवकांच्या शिक्षण व रोजगाराशी संबंधित समस्यांचा अभ्यास करणे.
8. सामाजिक गतिशीलता आणि आधुनिकतेच्या प्रक्रियेचे विश्लेषण करणे.
9. समकालीन सामाजिक प्रश्नांच्या संदर्भात आवश्यक उपाययोजना सुचविणे.

3. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अभ्यास हा मुख्यतः ऐतिहासिक, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा आहे. संशोधनासाठी दुय्यम माहितीचा उपयोग करण्यात आला असून इतिहास, समाजशास्त्र, शिक्षण, शासनाचे अहवाल, कायदे, संशोधन साहित्य आणि उपलब्ध अधिकृत कागदपत्रांचा संदर्भ घेण्यात आला आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या अर्थ व सांख्यिकी संचालनालयाने 2017–18 च्या NSS 75व्या फेरीच्या आधारे महाराष्ट्रातील शिक्षणस्थितीचा स्वतंत्र अहवाल प्रकाशित केला आहे; अशा अधिकृत स्रोतांचा उपयोग व्यापक शैक्षणिक संदर्भासाठी करता येतो. प्राथमिक संशोधनासाठी प्रश्नावली, मुलाखत, निरीक्षण आणि क्षेत्रीय सर्वेक्षण यांचा वापर करता येईल. विशेषतः ग्रामीण व शहरी भागातील कुटुंबे, युवक, महिला, विद्यार्थी, शेतकरी आणि विविध व्यवसायातील व्यक्ती यांचा समावेश केल्यास सामाजिक स्थितीचे अधिक वस्तुनिष्ठ चित्र प्राप्त होऊ शकते.

4. मराठा समाजाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

मराठा समाजाची सामाजिक ओळख ही दीर्घकालीन ऐतिहासिक प्रक्रियेतून विकसित झालेली आहे. महाराष्ट्रातील सातवाहन, वाकाटक, चालुक्य, राष्ट्रकूट आणि यादव यांसारख्या राजवटींनी महाराष्ट्राच्या सामाजिक व सांस्कृतिक विकासावर प्रभाव टाकला. या काळातील ग्रामीण समाज, कृषी व्यवस्था, स्थानिक नेतृत्व आणि लष्करी संघटन यांचा पुढील सामाजिक विकासावर परिणाम झाला. देवगिरीच्या यादव काळात महाराष्ट्राच्या राजकीय आणि सांस्कृतिक जीवनाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. मराठी भाषेच्या विकासासही या कालखंडात चालना मिळाली. पुढील काळात बहामनी आणि दख्खनमधील विविध सत्तांमुळे महाराष्ट्रातील सामाजिक व राजकीय परिस्थितीत परिवर्तन झाले. स्थानिक सरदार, सैनिक, शेतकरी आणि प्रशासकीय घटक यांच्या भूमिका बदलत गेल्या. मराठा समाजाच्या इतिहासाचा अभ्यास करताना एका विशिष्ट वंशपरंपरेपेक्षा सामाजिक संघटन, कृषी संबंध, स्थानिक सत्ता, लष्करी सेवा आणि राजकीय प्रक्रियांचा एकत्रित विचार करणे आवश्यक आहे.

5. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे सामाजिक व सांस्कृतिक धोरण

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यनिर्मितीला महाराष्ट्राच्या इतिहासात विशेष स्थान आहे. त्यांच्या प्रशासनात विविध सामाजिक घटकांचा सहभाग होता. स्वराज्याच्या प्रशासनात कार्यक्षमता, निष्ठा, लष्करी क्षमता आणि प्रशासनिक कौशल्य यांना महत्त्व प्राप्त झाले. शिवाजी महाराजांच्या सामाजिक धोरणामध्ये प्रजेचे संरक्षण, शेतकऱ्यांच्या हिताचे प्रशासन, धार्मिक संस्थांचा सन्मान आणि स्त्रियांच्या सुरक्षिततेला महत्त्व देण्यात आले. त्यांच्या प्रशासनाचा अभ्यास करताना त्या काळातील सामाजिक परिस्थिती आणि उपलब्ध ऐतिहासिक साधनांचा संदर्भ घेणे आवश्यक आहे. मराठी भाषा, लोकपरंपरा, पोवाडे, कीर्तन आणि धार्मिक-सांस्कृतिक परंपरांना सामाजिक जीवनात महत्त्व होते. गुढीपाडवा, दसरा, दिवाळी, होळी, पोळा आणि धार्मिक यात्रा यांसारख्या उत्सवांमधून सामाजिक एकत्रीकरण घडत होते. शिवाजी महाराजांच्या काळातील स्वराज्य ही केवळ राजकीय सत्ता नव्हती; ती स्थानिक समाज, प्रशासन, कृषी व्यवस्था, संरक्षण आणि सांस्कृतिक अस्मिता यांच्याशी संबंधित व्यापक प्रक्रिया होती.

6. सामाजिक सुधारणा चळवळी आणि परिवर्तन

पेशवाई व त्यानंतरच्या काळात भारतीय समाजात जातीय विषमता, स्त्रियांची दुय्यम स्थिती, बालविवाह, शिक्षणातील असमानता आणि सामाजिक बंधने यांसारखे प्रश्न अस्तित्वात होते. एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रात सामाजिक सुधारणा चळवळींना वेग आला. महात्मा ज्योतिराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी शिक्षण व सामाजिक समानतेला महत्त्व दिले. स्त्रीशिक्षणाच्या क्षेत्रात सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य अत्यंत महत्त्वाचे ठरले. शिक्षणामुळे सामाजिक परिवर्तन शक्य आहे, हा

विचार पुढे आला. राजर्षी शाहू महाराजांनी सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात केलेल्या कार्यामुळे मागासलेल्या घटकांच्या शिक्षणाला आणि सामाजिक प्रगतीला चालना मिळाली. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि इतर समाजसुधारकांच्या विचारांमुळे महाराष्ट्रातील सामाजिक परिवर्तनाला वैचारिक आधार मिळाला. या सुधारणा चळवळींमुळे शिक्षण, सामाजिक समता, स्त्री-सक्षमीकरण आणि सामाजिक न्याय यांना महत्त्व प्राप्त झाले.

7. स्त्रियांची सामाजिक स्थिती

मराठा समाजातील स्त्रियांचे सामाजिक स्थान काळानुसार बदलत गेले. पारंपरिक ग्रामीण समाजामध्ये महिलांची भूमिका घरगुती कामकाज, बालसंगोपन, धार्मिक विधी आणि शेतीतील सहभाग यांभोवती केंद्रित होती. शिक्षणाच्या मर्यादित संधी आणि बालविवाह यांमुळे महिलांच्या सामाजिक विकासावर परिणाम झाला. सतीप्रथा, विधवांची सामाजिक स्थिती आणि स्त्रीशिक्षणाचा अभाव हे भारतीय समाजातील गंभीर प्रश्न होते. 1829 मध्ये सतीप्रथेवर कायदेशीर बंदी घालण्यात आली. कायदेशीर सुधारणांबरोबर सामाजिक जागृती आणि शिक्षणामुळे स्त्रियांच्या स्थितीत हळूहळू परिवर्तन झाले. आधुनिक काळात मराठा समाजातील महिला शिक्षण, प्रशासन, राजकारण, व्यवसाय, सेवा, कला आणि समाजसेवा या क्षेत्रांत सहभागी होत आहेत. महिला शिक्षणामुळे कुटुंबातील निर्णयक्षमता, आरोग्यविषयक जागरूकता, रोजगार आणि सामाजिक सहभागामध्ये बदल होण्याची शक्यता वाढली आहे. महिला सक्षमीकरणासाठी शिक्षण, कौशल्यविकास, रोजगार आणि आर्थिक स्वावलंबन यांना विशेष महत्त्व आहे.

8. धर्म, श्रद्धा, परंपरा आणि लोकसंस्कृती

मराठा समाजाच्या सामाजिक जीवनात धर्म आणि परंपरांना ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाचे स्थान आहे. शिव, विष्णू, देवी, गणपती, खंडोबा, भैरवनाथ, बिरोबा आणि विविध ग्रामदेवतांची उपासना ग्रामीण सामाजिक जीवनाशी जोडलेली आहे. गुढीपाडवा, होळी, दसरा, दिवाळी, पोळा, नागपंचमी, गणेशोत्सव आणि शिवजयंती यांसारखे सण सामाजिक एकत्रीकरणाचे माध्यम ठरले आहेत. पोवाडे, भारुडे, कीर्तन, लोककथा आणि धार्मिक आख्यायिका यांच्या माध्यमातून इतिहास, धर्म, नैतिकता आणि सामाजिक मूल्ये एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे पोहोचली. मंदिर, यात्रा आणि ग्रामोत्सव हे धार्मिक केंद्रांबरोबरच सामाजिक संवादाचेही माध्यम राहिले आहेत. आधुनिक काळात पारंपरिक श्रद्धांचे स्वरूप बदलत असले तरी सांस्कृतिक ओळख आणि सामाजिक एकात्मतेमध्ये त्यांचे महत्त्व कायम आहे.

9. मराठा समाजातील शिक्षण

शिक्षण हा सामाजिक परिवर्तनाचा प्रमुख घटक आहे. पारंपरिक काळात शिक्षणाच्या संधी मर्यादित होत्या. धार्मिक आणि पारंपरिक शिक्षणाबरोबरच गणित, लेखन आणि व्यवहारज्ञान काही सामाजिक घटकांना उपलब्ध होते. ब्रिटिश काळात आधुनिक शिक्षणपद्धती, इंग्रजी शिक्षण, विज्ञान, इतिहास आणि भूगोल यांचा प्रसार झाला. महाराष्ट्रात पुणे, मुंबई, सातारा, नाशिक यांसारख्या केंद्रांमध्ये शिक्षणाच्या नवीन संस्था विकसित झाल्या. स्वातंत्र्योत्तर काळात प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणाचा विस्तार झाला. महाविद्यालयीन व व्यावसायिक शिक्षणाच्या संधीही वाढल्या. मराठा समाजातील अनेक तरुणांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून प्रशासन, शिक्षण, कायदा, व्यवसाय, उद्योग आणि विविध सेवा क्षेत्रांत प्रवेश केला. तथापि, उच्च शिक्षणाच्या वाढत्या खर्चामुळे, ग्रामीण भागातील सुविधांमधील फरकामुळे आणि मार्गदर्शनाच्या कमतरतेमुळे काही विद्यार्थ्यांना अडचणी येऊ शकतात.

10. शैक्षणिक मागासलेपणाचे प्रश्न

शैक्षणिक प्रगतीचे मूल्यांकन केवळ साक्षरतेच्या आधारावर करता येत नाही. प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षण, दहावी-बारावी उत्तीर्णता, पदवी, पदव्युत्तर शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण, संशोधन आणि रोजगाराशी संबंधित कौशल्ये यांचा एकत्रित विचार करणे आवश्यक आहे.

मराठा समाजाच्या शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास करताना पुढील निर्देशक महत्त्वाचे आहेत :

- साक्षरता दर

- पुरुष व महिला साक्षरतेतील फरक

- शाळेतील प्रवेश

- शाळा सोडण्याचे प्रमाण

- दहावी व बारावी उत्तीर्णता

- पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण

- व्यावसायिक शिक्षण

- स्पर्धा परीक्षांमधील सहभाग

- डिजिटल शिक्षण

- करिअर मार्गदर्शन

शैक्षणिक मागासलेपणाच्या संभाव्य कारणांमध्ये आर्थिक परिस्थिती, ग्रामीण भागातील सुविधा, शेतीवरील अवलंबित्व, शिक्षणाचा खर्च, मार्गदर्शनाचा अभाव, डिजिटल साधनांची उपलब्धता आणि पालकांची शैक्षणिक पार्श्वभूमी यांचा विचार करता येतो. मात्र, या घटकांचे प्रमाण निश्चित करण्यासाठी क्षेत्रीय सर्वेक्षण आवश्यक आहे.

11. ग्रामीण-शहरी परिवर्तन आणि सामाजिक गतिशीलता

मराठा समाजाच्या सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करताना ग्रामीण आणि शहरी परिस्थितीतील फरक महत्त्वाचा आहे. ग्रामीण भागामध्ये जमीन, शेती, कुटुंबव्यवस्था आणि स्थानिक सामाजिक संबंध यांना अधिक महत्त्व असते; तर शहरी भागात शिक्षण, रोजगार, व्यवसाय आणि व्यावसायिक कौशल्यांना अधिक महत्त्व प्राप्त होते. शहरीकरणामुळे रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. त्याचबरोबर ग्रामीण भागातून शहरांकडे शिक्षण आणि रोजगारासाठी स्थलांतर वाढू शकते. सामाजिक गतिशीलतेच्या प्रक्रियेत शिक्षण हा महत्त्वाचा घटक आहे. शिक्षणामुळे व्यक्ती कृषी क्षेत्राबाहेरील विविध व्यवसायांमध्ये प्रवेश करू शकते. सरकारी सेवा, खासगी क्षेत्र, उद्योग, व्यवसाय, तंत्रज्ञान आणि स्वयंरोजगार या क्षेत्रांत सहभाग वाढू शकतो.

12. समकालीन सामाजिक आव्हाने

आधुनिक काळात मराठा समाजासमोरील सामाजिक प्रश्न बहुआयामी आहेत.

शिक्षण : उच्च शिक्षणाचा खर्च, स्पर्धात्मक प्रवेश आणि गुणवत्तापूर्ण मार्गदर्शनाची गरज.

रोजगार : शिक्षित युवकांच्या वाढत्या अपेक्षा आणि उपलब्ध रोजगाराच्या संधी यामधील अंतर.

कृषी : शेतीवरील अवलंबित्व, उत्पादन खर्च, बाजारातील बदल आणि उत्पन्नातील अनिश्चितता.

युवक : स्पर्धा परीक्षा, सरकारी नोकरी, व्यावसायिक शिक्षण आणि उद्योजकतेकडे वाढता कल.

महिला : शिक्षण आणि रोजगारातील सहभाग वाढत असला तरी सामाजिक व कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांमुळे निर्माण होणारी आव्हाने.

सामाजिक विविधता : संपूर्ण समाजाची आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती एकसमान नसल्यामुळे अंतर्गत स्तरभेदांचा स्वतंत्र अभ्यास आवश्यक आहे.

13. आरक्षणाचा सामाजिक संदर्भ

मराठा समाजाच्या सामाजिक स्थितीच्या चर्चेत आरक्षणाचा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. या विषयाचा अभ्यास करताना सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक स्थिती तसेच शिक्षण आणि सरकारी सेवांमधील प्रतिनिधित्व यांचा विचार करणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या अधिकृत कायदा व न्याय विभागाच्या नोंदीनुसार महाराष्ट्र राज्य सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गीयांसाठी आरक्षण कायदा, 2024 उपलब्ध आहे. आरक्षणाचा प्रश्न हा केवळ राजकीय मागणी म्हणून न पाहता उपलब्ध अधिकृत आकडेवारी, आयोगांचे अहवाल, कायदे, न्यायालयीन निर्णय आणि सामाजिक-शैक्षणिक निर्देशक यांच्या आधारे अभ्यासणे आवश्यक आहे. या संदर्भात छत्रपती शाहू महाराज संशोधन, प्रशिक्षण व मानव विकास संस्था (SARTHI) ही महाराष्ट्र शासनाची स्वायत्त संस्था असून तिच्या उद्दिष्टांमध्ये मराठा, कुणबी आणि कुणबी-मराठा लक्ष्यसमूहाच्या सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक विकासाशी संबंधित अभ्यास व कार्यक्रमांचा समावेश आहे.

14. संशोधनासाठी महत्त्वाचे परिमाणात्मक निर्देशक

क्र.| निर्देशक| अभ्यासाची बाब

1| शिक्षण| प्राथमिक ते पदव्युत्तर

2| साक्षरता| पुरुष/महिला

3| व्यवसाय| शेती/नोकरी/व्यवसाय/इतर

4| जमीनधारणा| जमीन क्षेत्र

5| उत्पन्न| वार्षिक कुटुंब उत्पन्न

6| रोजगार| नियमित/अनियमित

7| महिला शिक्षण| शैक्षणिक स्तर

8| उच्च शिक्षण| प्रवेश व पूर्णता

9| डिजिटल सुविधा| मोबाईल/इंटरनेट/संगणक

10| सामाजिक सहभाग| संस्था/संघटना सहभाग

महाराष्ट्र राज्याच्या डेटा बँकेत जिल्हानिहाय शाळा, महाविद्यालये, शालेय शिक्षण, ड्रॉपआउट आणि सामाजिक क्षेत्राशी संबंधित विविध निर्देशक उपलब्ध असल्यामुळे क्षेत्रीय संशोधनासाठी अधिकृत जिल्हानिहाय माहितीशी प्राथमिक सर्वेक्षणाची तुलना करता येऊ शकते.

15. निष्कर्ष

मराठा समाजाची सामाजिक स्थिती ही ऐतिहासिक वारसा, ग्रामीण सामाजिक रचना आणि आधुनिक सामाजिक परिवर्तन यांच्या परस्परसंबंधातून समजून घेणे आवश्यक आहे. कृषी, लष्करी सेवा, स्थानिक प्रशासन आणि राजकीय सहभाग या क्षेत्रांतील ऐतिहासिक भूमिकेबरोबरच आधुनिक काळात शिक्षण, व्यवसाय, प्रशासन, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रात समाजाचा सहभाग वाढला आहे. शिक्षण हे सामाजिक गतिशीलतेचे प्रमुख साधन ठरू शकते. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंत सातत्यपूर्ण शैक्षणिक प्रगती, कौशल्यविकास, करिअर मार्गदर्शन आणि डिजिटल साक्षरता यांना महत्त्व देणे आवश्यक आहे. महिलांचे शिक्षण आणि आर्थिक स्वावलंबन वाढविणे, युवकांसाठी कौशल्याधारित रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे आणि कृषीपूरक व्यवसायांना

प्रोत्साहन देणे या बाबी सामाजिक विकासासाठी उपयुक्त ठरू शकतात. मराठा समाजाचा अभ्यास करताना संपूर्ण समाज एकसमान आहे असे न मानता ग्रामीण-शहरी, आर्थिक, शैक्षणिक, पिढीजात आणि लिंगाधारित विविधतेचा विचार करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे भविष्यातील संशोधनासाठी जिल्हानिहाय प्राथमिक सर्वेक्षण, कुटुंबस्तरीय माहिती, शैक्षणिक स्थिती, रोजगार, जमीनधारणा, उत्पन्न आणि महिलांच्या सामाजिक सहभागाचे तुलनात्मक विश्लेषण करणे आवश्यक आहे.

16. शिफारसी

1. ग्रामीण विद्यार्थ्यांसाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण व करिअर मार्गदर्शन उपलब्ध करावे.

2. उच्च शिक्षणासाठी आर्थिक व शैक्षणिक मार्गदर्शन व्यवस्था मजबूत करावी.

3. युवकांसाठी कौशल्यविकास आणि रोजगाराभिमुख प्रशिक्षण वाढवावे.

4. स्पर्धा परीक्षांसाठी गुणवत्तापूर्ण मार्गदर्शन केंद्रे विकसित करावीत.

5. मुलींच्या उच्च शिक्षणाला विशेष प्रोत्साहन द्यावे.

6. महिलांसाठी कौशल्यविकास व स्वयंरोजगाराच्या संधी वाढवाव्यात.

7. कृषीपूरक व्यवसाय, लघुउद्योग आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन द्यावे.

8. मराठा समाजाच्या सामाजिक स्थितीवर जिल्हानिहाय नियमित संशोधन केले जावे.

9. धोरणनिर्मितीसाठी अद्ययावत आणि विश्वसनीय सामाजिक-शैक्षणिक आकडेवारी उपलब्ध करावी.

10. आरक्षणासंबंधी अभ्यास करताना अधिकृत आयोग अहवाल, कायदे, न्यायालयीन निर्णय आणि सांख्यिकीय पुराव्यांचा आधार घ्यावा.

संदर्भसूची

1. महाराष्ट्र शासन, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, Household Social Consumption: Education in Maharashtra, NSS 75th Round, 2017–18.

2. महाराष्ट्र शासन, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, Household Social Consumption: Education – Sub-State Level Results, NSS 75th Round.

3. महाराष्ट्र शासन, कायदा व न्याय विभाग, The Maharashtra State Reservation for Socially and Educationally Backward Classes Act, 2024.

4. महाराष्ट्र शासन, छत्रपती शाहू महाराज संशोधन, प्रशिक्षण व मानव विकास संस्था (SARTHI), उद्दिष्टे व कार्य.

5. फुले, महात्मा ज्योतिराव, शेतकऱ्याचा असूड.

6. फुले, महात्मा ज्योतिराव, गुलामगिरी.

7. शाहू महाराज, राजर्षी — सामाजिक व शैक्षणिक सुधारणांशी संबंधित साहित्य.

8. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब — जातिव्यवस्था, सामाजिक न्याय व शिक्षणासंबंधी लेखन.

9. महाराष्ट्रातील मराठा समाजावरील समाजशास्त्रीय व ऐतिहासिक संशोधन साहित्य.

10. भारताची जनगणना व महाराष्ट्र शासनाची संबंधित सांख्यिकीय प्रकाशने.